

БІОІСТОРИОГРАФІЯ

Юрій Пінчук

**АНАЛІЗ СТУДІЇ М. КОСТОМАРОВА
«ГЕТМАНСТВО САМОЙЛОВИЧА»
В АСПЕКТІ ВПЛИВУ НА РОЗВИТОК
НАЦІОНАЛЬНОГО САМОУСВІДОМЛЕННЯ**

Наприкінці ХХ – початку ХХІ століть спостерігається актуалізація, зокрема в науковому середовищі України, проблем національної ідеї та ідентичності, як можна вивести навіть з вибіркової літератури¹. Досить повний і докладний науковий огляд відповідної історіографії здійснила професор Л. Нагорна в одній з останніх монографій². В контексті свого дослідження вона охарактеризувала творчу спадщину М. Драгоманова, М. Грушевського, інших визначних учених. Безперечно, в руслі зазначених проблем є сенс приділити увагу також М. Костомарову, повну оцінку внеску котрого «у творення української етнічної ідентичності, – на думку Девіда Сондерса, – ще належить зробити»³. Цим, а передусім фундаментальністю Костомарових наукових студій з історії України, пояснюється наше тут звернення до нього і його творчості.

Маємо на меті науково проаналізувати студію Костомарова «Гетманство Самойловича» як самостійну і закінчену частину його капітальної монографії (триптих) «Руїна» в аспекті впливу на розвиток вітчизняного національного самоусвідомлення.

Вибір зазначеної монографії не випадковий, адже в ній відтворений драматичний період в історії України 1660–1680 років, в оригінальному тлумаченні її автора, який першим в історіографії запровадив до наукового вжитку термін «руїна» для позначення періоду занепаду України-Гетьманщини тієї доби. Паралельно з терміном «руїна» цей історик позначав «Руїну» ще як період «политических бурь», на що досі не зверталось уваги в костомаровознавстві.

За визначенням Костомарова, викладеним у передмові згаданої монографії, «руїною» називається в історії України доба смут, що потрясла її в другій половині XVII сторіччя – переважно з

розділення Гетьманщини на два гетьманства по двом сторонам дніпровського узбережжя. Цей період, на його думку, можна вважати з другої половини 1663 по липень 1687 року, в керування трьох затверджених московською владою один за другим гетьманів: Брюховецького, Многогрішного і Самойловича – до обрання, замість останнього, в гетьмани Мазепа. Костомаров також зазначав, що назва «Руїна» – не вигадана; вона залишилась у народних спогадах. Причому під руїною він розумів не лише занепад матеріального буття, а й деградацію духовного життя, моральний розклад суспільства.

Популярність монографії «Руїна» обумовила численні її перевидання. Вперше вона була надрукована у часопису «Вестник Европы» (1879. №4–6; 8, 9; 1880. №7–9) під назвою «Руїна. Историческая монография. Из истории Малороссии, 1663–1687 гг.». Потому публікувалася під назвою «Руїна. Историческая монография 1663–1687. Гетманства Бруховецкого, Многогрешного и Самойловича» у XV томі «Исторических монографий» (видання М. Вольфа, СПб., 1882) та інших, увійшла до «Собрания сочинений Н. И. Костомарова» (видання «Литературного фонда», СПб., 1905. Кн. 6, т. 15) та до книжки «Руїна, Мазепа, Мазепинцы: Исторические монографии и исследования» (М., 1995) із серії «Актуальная история России».

Студія Костомарова про гетьмана Івана Самойловича та його добу спирається на ґрунтовну джерельну базу, докладно охарактеризовану автором у вступі до монографії «Руїна». Вона на відміну від студій про гетьманів Івана Брюховецького і Дем'яна Многогрішного створена на більш широкому колі джерел, про що повідомляється у її підрядковій виносі, де зазначається, що, крім поймаєних при початку монографії, слугували ще: «Акты Западной России, том V; Митрополит Евгений. Описание Киевского Софийского собора; Письма Лазаря Барановича, изданные в Чернигове в 1865 г.; Симбирский Сборник; Туманский. Собрание разных записок об истории Петра Великого; Starożytności Polskie. Ambrożego Scabowskiego»⁴.

У студії «Гетманство Самойловича» відтворено події історії Української козацької держави, починаючи з процесу, який передував проголошенню в червні 1672 р. на козацькій раді в Козачій Діброві гетьманом Лівобережної України Івана

Самойловича і завершуючи епілогом – заарештуванням цього гетьмана у липні 1687 р. і засланням до Тобольська та стратою гетьманського сина Григорія.

М. Костомаров у вступному розділі студії «Гетманство Самойловича» звернув увагу на таку особливість, що старшини, які тимчасово керували Україною у період безгетьманства, зверталися навесні 1672 р. до Москви з проханням, щоб виборча рада була влаштована без участі простих козаків і поспільства, щоб царські ратні люди, які прибудуть з царськими боярами на раду по обранню гетьмана, обороняли б старшин у разі будь-якого безладу. Водночас царський уряд, зазначається у студії, надіслав указ перепровадити до Москви кошового отамана І. Сірка за караулом, у зв'язку з чутками, що в Україні є бажання обрати його гетьманом, а також звістку про доручення бути присутнім при обранні нового гетьмана посольству на чолі з боярином князем Г. Ромодановським. На думку Костомарова, старшини дуже боялись народного напливу і тому з шкіри лізли, щоб здійснити свою справу швидше. Вибір був нетривалий, зазначається у студії, тому що заздалегідь був підготовлений, і самому боярину, як кажуть, було давно відомо, чим він завершиться. Виборці проголосили гетьманом генерального суддю Івана Самойловича.

Стосовно цієї події М. Костомаров подав спеціальний змістовний і оригінальний коментар, котрий, крім наукового, засвідчує національне значення дослідження «Руїна» в цілому і студії «Гетманство Самойловича» зокрема: «Мы не знаем подробностей тогдашней закулисной деятельности, и потому не можем вполне решить, что побудило избрать в гетманы именно Самойловича, какими путями подготовлялся его выбор, в какой степени сам он домогался получить этот сан и на сколько помогло ему согласие Ромодановского. Существует официальное известие, подтверждаемое и летописным сказанием, что выбор этот произошел согласно: «вольными и тихими гласы». Конечно, выбору помогло много то, что он совершился только советом старшин, полковников и подобранных на раду козаков, совершился внезапно, на великороссийской, а не на малороссийской земле, совершился, так сказать, на дороге, куда не могли нахлынуть толпы простых козаков; помогло спокойному выбору также и то, что московское правительство, приказавши прислать в Москву

Сирка, удалило опасного для Самойловича соперника. ...Мы уже видели, что он, вместе с Забелю и Мокриевичем, устраивал гибель Демка Многогрешного, но нет данных заключить, что уже в то время у него в голове был план получить гетманство»⁵.

М. Костомаров підмітив таку особливість, що вступ Самойловича в гетьманську посаду відбувся тоді, коли на лівий бік Дніпра з правого боку «приносилися зловіщі вісті», а саме, що остання війна П. Дорошенка з М. Ханенком, претендентом на булаву гетьмана Правобережної України, і поляками на Поділлі викликала за собою оголошення Туреччиною війни Польщі. На лівому боці поширився страх, зазначено у студії, щоб мусульманські союзники Дорошенка не прорвались на інший бік Дніпра, але Дорошенко повідомляв туди, «що він воює проти поляків і свого недруга Ханенка, і нізащо не пустить татар і турок в царський край»⁶.

Помітно, що Дорошенку в Костомаровій монографії приділено значну увагу, на жаль, цей гетьман, котрий обіймав гетьманську посаду з 1665 до 1676 року, тобто більше часу, ніж І. Брюховецький (1663–1668) та Д. Многогрішний (1668–1672) разом узяті, не був удостоєний спеціальної студії, певно, з незалежних від автора причин. Адже, є незаперечне підтвердження тому, що М. Костомаров мав намір приступити до написання монографії про гетьманство П. Дорошенка, пояснивши в Автобіографії, що сподівався відтворити всю історію України, обробляючи її по періодах, і «тепер черга була за епохою Дорошенка»⁷.

З ім'ям П. Дорошенка майже повністю пов'язаний матеріал другого і третього розділів студії про гетьманство І. Самойловича. Зокрема, в цих розділах ґрунтовно викладені боротьба гетьмана Дорошенка із ставлеником Польщі М. Ханенком та поляками, укладення Дорошенком восени 1669 р. союзного договору з Туреччиною, перипетії війни цих союзників з Польщею та тяжкі наслідки для неї, процес досягнення і умови Бучацького мирного договору 1672 р. між Річчю Посполитою і Османською імперією, за яким Подільське воєводство відходило до Туреччини; визнавалася влада П. Дорошенка на Брацлавщині і Південній Київщині. З цих територій виводилися всі польські залоги.

Спеціально стосовно Бучацького договору М. Костомаров зазначив, що він вважається у польській історії «самим

принизливим для Речі Посполитої; але це був єдиний акт, за яким Польща примушена була відмовитися легально від влади над правобережною Малоросією, котра так добивалася незалежності від Польщі»⁸. Це резюме вченого стосовно вітчизняної історії козацької доби, в умовах сучасного йому стану українства, дало цінний матеріал до розмірковувань усім, хто цікавився і минувиною і тогочасністю України.

М. Костомаров розкрив також сутність московської політики щодо П. Дорошенка після укладення Бучацького договору, здійснення якої доручалося боярину Ромодановському і гетьману Самойловичу, а саме, поводитись з ним так, щоб його і пестити, і страхати, зважаючи на те, що народ в Україні, як зазначав автор студії, «ремствував на свого гетьмана за підданство Туреччині»⁹.

В умовах боротьби з М. Ханенком, наступу в 1674 р. війська гетьмана І. Самойловича на Правобережжя Дніпра і визнання його більшістю правобережних полків гетьманом, неможливості домовитися з Польщею на засадах Гадяцького договору 1658 р. тощо, П. Дорошенко, як показано в дослідженні Костомарова, міг погодитись віддатися під московську протекцію, але на принципових умовах. Він вимагав, зазначав автор студії, «щоб Київ був відданий в козацьке управління, щоб гетьман над обома половинами України був один, щоб Україна перебувала в межах колишніх польських воєводств: київського, чернігівського і брацлавського, щоб Запорозжя було під рукою гетьмана і щоб московський цар зобов'язався захищати Україну від турків, якщо турецький султан захоче мстити козакам»¹⁰.

Не важко побачити, що у тлумаченні Костомарова позиція П. Дорошенка щодо долі вітчизни була більш патріотичною, аніж деяких інших гетьманів, зокрема – І. Брюховецького та Д. Многогрішного.

Монографія М. Костомарова «Руїна» дає підстави вважати, що Дорошенку належить першість серед українських гетьманів, принаймні з 1659 до 1672 року, щодо здійснення активної та векторної зовнішньої політики, яка мала тоді певні нюанси. У цьому контексті становить науковий інтерес таке спостереження істориків В. Смоля і В. Степанкова: Особливість зовнішньої політики слід вбачати «у появі на початку 60-х рр. XVII ст. її нового аспекту – дипломатичних відносин між Гетьманщиною

та Запорожжям, спрямованих на досягнення порозуміння, припинення конфліктів і відновлення політичної та територіальної цілісності держави. Особливо активно у цьому напрямі діяв уряд П. Дорошенка, котрому вдалося домовлятися (щоправда, на деякий час) про спільні заходи в інтересах козацької України з лівобережними гетьманами І. Брюховецьким та Д. Многогрішним і кошовим І. Сірком»¹¹. Показовим щодо цього є відмова кошового отамана Сірка видати полоненого Дорошенка гінця І. Мазепу, що прямував з листами до різних урядових осіб Туреччини і Криму, гетьманові Самойловичу, вважаючи Мазепу за людину, котра «на що небудь вітчизні знадобиться»¹². Правда, невдовзі його передали Самойловичу, а потому відправили до Москви.

Простеживши подальші події, М. Костомаров зазначив, що московський уряд на єдине гетьманство в Україні, якого добивався Дорошенко, не погоджувався; дозволяли Дорошенку бути тільки гетьманом на правому боці Дніпра, а лівий залишиться під управлінням Самойловича; на що гетьман гінцю з Москви сказав: «Не знаю, что теперь и молвить, – все здесь противно»¹³. У свою чергу І. Самойловичу не сподобалось, що цар погоджувався залишити Дорошенка гетьманом навіть і на одному правому боці. «Якщо Дорошенко залишиться там гетьманом, – говорив він, – то стане і під мене підшукуватися»¹⁴. Невдовзі з Москви прийшло розпорядження обрати нового гетьмана замість Ханенка, який склав булаву і присягнув на вірність російському царю, і Дорошенка. У березні 1672 р. на козацькій раді в Переяславі за участю старшин і значних козаків частини правобережних полків було проголошено І. Самойловича гетьманом над Військом Запорозьким, тобто – всієї України.

На початку літа 1674 р. козацькі полки на чолі з гетьманом Самойловичем спільно з російськими військами під командуванням князя Ромодановського здійснили наступ на правий бік Дніпра і взяли в облогу резиденцію гетьмана П. Дорошенка Чигирин. У V–IX розділах Костомарової студії, що тут розглядається, викладено події, пов'язані зі збереженням Дорошенком при допомозі турецьких військ влади, а також ті, що були викликані Буцацьким мирним договором 1672 р., зокрема воєнні дії між польськими, російськими й турецько-татарськими військами, які до останку спустошили Правобережжя й позбавили

Дорошенка підтримки з боку місцевого населення. Людність цього краю інколи через хижачке поведження союзників Дорошенка османів виявляла ненависть до свого керманіча. Потрапивши в критичне становище, розчарований і зневірений, Дорошенко в умовах наступу лівобережних козацьких і російських військ, був змушений, як показано Костомаровим, зректись на раді в Чигирині восени 1675 р. влади, згодом присягнути І. Сірку на вірність цареві, а у 1676 р. відмовитись від булави на користь І. Самойловича.

До речі, в цій частині монографії «Руїна» автор відобразив початок кар'єри Івана Мазепи – майбутнього гетьмана України (1687–1709), зокрема його службу у правобережного гетьмана П. Дорошенка, показавши Мазепину роль як посланця Дорошенка до Переяслава, де відбувалося проголошення І. Самойловича гетьманом усієї України тощо, а також службу згодом у гетьмана Самойловича. Спеціально життя і діяльність Мазепи М. Костомаров відтворив у своїй капітальній однойменній історичній монографії. Характеризуючи ж Мазепу в студії «Гетманство Самойловича», М. Костомаров зазначав: «Мазепа был человек очень ловкий и сообразительный, притом один из таких, которые обладают врожденною способностью сразу всякому нравиться и располагать к себе людские сердца. Избежавши крайней опасности в поле от запорожцев, он успел понравиться Самойловичу и Ромодановскому; сразу понравился он, кому нужно было, и в Москве. Мазепа сообразил, что служить Дорошенку нет более расчета, потому что дорошенково дело было уже почти совсем проиграно; Мазепа уразумел, что кто из близких к Дорошенку в пору и кстати от него отречется и окажет услугу его противникам, тот много выиграет в жизни. В таком именно положении сознал себя тогда Мазепа. Он в Малороссийском приказе все рассказал о своих отношениях к Дорошенку, об известных ему замыслах правобережного гетмана и о разных обстоятельствах событий последнего времени. ...Ласково приняли в Москве Мазепу и отпустили, дозволивши перейти с семьею и с пожитками на левый берег Днепра, о чем просил за него гетман Самойлович. Отсюда начался поворот в судьбе этого замечательного человека»¹⁵.

Цінні у науковому і цікаві у пізнавальному сенсі сторінки студії М. Костомарова стосовно відображення вимог царського уряду до П. Дорошенка прибути на Лівобережну Україну та здатися особисто гетьману Самойловичу і представникам боярина Ромодановського. Становлять також інтерес відтворені автором події чергової облоги супротивниками Дорошенка Чигирина, капітуляції гетьмана, його вивезення у березні 1677 р. на заслання до Москви і перебування у наступні два роки під арештом. Також викладені у подробицях перебування Дорошенка у 1679–1682 рр. у В'ятці на посаді воєводи, його життя з 1684 р. у пожалуваному йому царем с. Ярополчі під Москвою, де й помер у листопаді 1698 р.

У цьому контексті заслуговує на увагу думка М. Костомарова стосовно того, що прихід на допомогу Дорошенку турок і татар не тільки не підтримав його справи, але остаточно підірвав. У такій ситуації, як відображено в студії М. Костомарова, Дорошенко вирішив показати, що вважає справжнім Військом Запорозьким Січ, і задумав перед січовиками здати своє гетьманство, покласти клейноди і принести перед ними присягу на вірність царю. Не можна лишити поза увагою пояснення ученого стосовно того, що кошовий отаман, знаменитий Іван Сірко, постійно був тієї думки, що гетьман повинен бути обраний в Січі; тому-то він і підтримував Ханенка проти Дорошенка, але коли Ханенко зійшов зі сцени, Сірко поновив колишню дружбу з Дорошенком, і дав йому пораду не віддавати клейнодів ні московському боярину, ні лівобережному гетьману. Сірко взяв від Дорошенка військові клейноди і увіз у Січу, після чого, як оповідається у Костомаровому дослідженні, оповістив Малоросійський приказ про цю важливу подію і від імені всього запорозького коша бив чолом, щоб Дорошенко був прийнятий милостиво, відповідно до даної ним присяги служити царю.

Гетьману Самойловичу була до крайності неприємна ця подія і він повідомляв у Москву, що вчинок Дорошенка не більше, ніж лукавство, проте, після переїзду 1-го листопада 1676 р. Дорошенка на проживання у Лівобережну Україну змінив своє ставлення до нього і заперечував невдовзі проти указу государя прислати бувшого гетьмана у Москву. Подальші обставини, особливо пов'язані з агресією Туреччини і Кримського ханства та

проголошенням візиром Ю. Хмельницького гетьманом і «князем малоросійської України», примусили Дорошенка здійснити подорож до Москви, як консультанта у військових справах. Там знайшли потрібним залишити його назавжди у Великоросії.

Тут доцільно процитувати в оригіналі одну з яскравих Костомарових інтерпретацій постаті П. Дорошенка – одного з видатних діячів України минулих століть. Зокрема, дослідивши життя і діяльність Дорошенка як гетьмана, учений резюмував: «Так кончилось гетманство Дорошенка и с ним вместе политическая жизнь этого замечательного человека. Несомненно, он был искренно предан и постоянно верен идее независимости и самобытности своей родины, но вместе с тем упорно и ревниво желал, чтобы этот идеал для нее был добыт им, а не кем-нибудь другим. Хотя во многих его поступках и заметно было лукавство, но оно возбуждалось внешними, налегавшими на него обстоятельствами. Верный продолжатель того, что намечено было Богданом Хмельницким, неудачно приводилось в исполнение Выговским и, наконец, попорчено другими по их неспособности – Дорошенко видел невозможность сойтись с поляками и искренно желал отдаться Москве, как отдался ей и Богдан Хмельницкий; но Москва не хотела принимать Дорошенка; во-первых, потому, что заключила с Польшею договор, ненавистный для малороссиян и гибельный для идеи самобытности Малороссии; во-вторых потому, что Дорошенко соглашался отдавать Украину в подданство с условиями такой широкой местной свободы, которая противоречила видам московской государственной политики. Только невозможность сойтись с Москвою бросила его в подданство Турции. По тогдашним близоруким государственным понятиям, ему представлялась в розовом свете зависимость от Турции; он верил в обещания и льготы, основанные на бумажных привилегиях, точно так же, как доверял им и Богдан Хмельницкий. Дорошенко даже, можно сказать, поступал прямодушнее Богдана Хмельницкого: он отдался Турции после того, как уже испытал решительную невозможность сойтись с Москвою. Дорошенко оказался виновным более перед малороссийским народом, чем перед Москвою. Желая достигнуть самобытности, чего бы она ни стоила, Дорошенко не останавливался ни пред какими мерами, присутствовал в Каменце при поругании мусульманами

христианской святыни, отдавал в турецкую и татарскую неволю толпы крещеного народа – все это с надеждою достигнуть самобытности и упрочить ее за Україною, и был жестоко наказан; вместо признательности от народа, – раздражил против себя народ; малороссияне не пошли за ним, покинули его, и он должен был, лишенный всякого сочувствия подчиненных, отдаться на милость того монарха, которому прежде не захотел отдаваться безусловно»¹⁶.

Науковий аналіз сукупності поглядів Миколи Костомарова щодо тлумачення постаті Петра Дорошенка як діяча української історії, дозволяє стверджувати, що спонукальною причиною дій і вчинків цієї особистості, особливо в часи її гетьманування, було *постійне* прагнення до забезпечення незалежності та соборності України. На відміну від більшості гетьманів, пройнятих егоїзмом, схильних до владолюбства, корупції та мінливих у поглядах, як, приміром, Ю. Хмельницький, П. Дорошенко був патріотом, котрий міг відкинути особисті амбіції заради країни, хоча, на жаль, для реалізації ідеї незалежності своєї Вітчизни вдавався інколи до ризикованих і непопулярних діянь. Проте, в цілому історичний портрет Дорошенка, відтворений М. Костомаровим, це інтерпретатор кредо автора монографії «Руїна»: трактування минулого на користь переважно його національного роз'яснення, що відповідало найважливішій потребі українства в умовах бездержавності.

У наступному Х–XIV розділах студії М. Костомарова «Гетманство Самойловича» викладено історію Чигиринських походів 1677 і 1678 років російських військ та козацьких полків на чолі з гетьманом Самойловичем, внаслідок яких було зупинено просування турецьких збройних сил углиб Правобережної України, інші події, а в епілозі показано невдалий похід 1687 р. російсько-українського війська під командуванням боярина В. Голіцина і за участю І. Самойловича на Крим. Також відображено перипетії, пов'язані з відповідальністю за поразку в цій кампанії, які вилилися в обвинувачення Самойловича російськими урядовцями у таємних відносинах із кримською владою, звинувачення гетьмана козацько-старшинською верхівкою у самовладності та користолюбстві тощо. Зважаючи на недоторканість В. Голіцина як фаворита царівни Софії та

звернення групи старшин до російського уряду з проханням усунути Самойловича з гетьманства, його у липні 1687 р. було заарештовано і перепроваджено в Орел, потому в інші міста, а з настанням зими заслано до Сибіру в м. Тобольськ. У прикінцевому абзаці студії оповідається про подальшу долю засланого гетьмана та його родини.

Отже, розглянемо наступний текст в аспекті наявності в ньому матеріалу, який виразно розкриває значення Костомарової монографії «Руина», зокрема її студії про гетьмана І. Самойловича, щодо формування національного самоусвідомлення українців.

Історію Чигиринських походів М. Костомаров розпочав вступом, який розкрив своєрідний характер цих подій, а саме повідомив, що навесні 1677 р. перейшов Дунай новопризначений султаном гетьман Юрій Хмельницький з титулом князя. З першого разу видно було, пояснив автор, що цей князь виставлен був тільки як значок; турки розраховували на очарування, котре, по їх міркуванням, повинно було справити на малоросіян ім'я сина Богданова. Поява Ю. Хмельницького, зазначається у студії, справила тривогу і гарячкову діяльність у Москві. Надіслані були в українські полки і в Січ царські грамоти про те, «щоб не слухати спокусливих універсалів Юраски». З цього часу, з перервами, близько півтора року тривали воєнні дії, спрямовані, передусім, на володіння містом Чигирин як епіцентру тогочасних політичних подій. В результаті місто з фортецею було доценту зруйноване, проте виснажена Туреччина змушена була припинити завойовницькі походи в Україну. Досягненням Костомарова у відтворенні цих подій є те, що він відобразив їх як прикмету відродження Правобережної України, що наповнювало оптимізмом душі його сучасників і нащадків-українофілів.

Викладаючи подальші події, автор повідомив, що «Юраске» (Ю. Хмельницькому) подарований був від падишаха в довічне користування Немирів, котрий став його резиденцією. Туди надходили до нього запрошення з Черкас і деяких міст Лівобережжя, а він звідти в грудні 1678 р. розіслав універсал до лівобережних малоросіян і запрошував усіх підкоритися йому, щоб уникнути руйнувань. В цьому зв'язку в дослідженні вченого зазначається: «Действительно, многолетние перевороты

в крае до того сбили с толку малороссийские головы, что даже Юраска мог на некоторое время быть опасным, особенно когда ему покровительствовала грозная турецкая сила»¹⁷.

Відтворюючи подальші події, автор студії, яка тут розглядається, звернув увагу на те, що після вигнання Ю. Хмельницького з Лівобережної України І. Самойлович, по волі московського уряду і з ради старшин, вирішив знищити містечка на правому узбережжі Дніпра і виселити звідти на лівий бік увесь залишок народонаселення. Ця важлива подія в історії України, по переказам, залишилась у народній пам'яті під назвою, як сказано у Костомаровій монографії, «сгона», і Хмельницький, перебуваючи у Немирові, не міг, як бувало раніше, шкодити населеним пунктам царської держави й остаточно озброїв проти себе всіх «своею алчностью и жестокостью»¹⁸.

Військова кампанія за участю гетьмана Ю. Хмельницького як підданого турецького султана, який не виправдав сподівань своїх покровителів, завершилася підписанням між Росією, Туреччиною і Кримським ханством у січні 1681 р. в Бахчисараї договору про перемир'я на 20 років, який закріплював розчленування України між сусідніми державами. «С заключением мира, – зазначав Костомаров, – совершенно исчезает из истории Юраска Хмельницкий. Конец его не записан ни в каких известных нам современных ему документах, и в бахчисарайском договоре уже нет о нем помина»¹⁹. Водночас історик, спираючись на пізніші джерела, виклав версії щодо подальшої долі цього діяча. На думку дослідника, найбільш вірогідним є те, що Ю. Хмельницький був засуджений турецьким урядом до смертної кари і страчений у Константинополі²⁰. Існують інші пояснення цієї події, зокрема про його страту в Кам'янці-Подільському, про розправу на Дунаї тощо.

Згідно пояснень М. Костомарова, І. Самойлович виявляв невдоволення Бахчисарайським миром 1681 р., у тому числі побоювався, що багато хто з царських підданих спокуються приманками пільг і родючістю правобережного краю та почнуть уходити туди, віддаючи перевагу владі турецькій проти влади московської. Як показано в Костомаровій студії, у правобережному краї з 1683 р. відбулись важливі зміни. Відновлена між Польщею і Туреччиною війна пішла успішніше для поляків, ніж у минулі

роки. В цій ситуації московський уряд почав схиляти гетьмана до союзу з поляками й іншими західними християнськими державами проти мусульман. Проте Самойлович вважав, що полякам, по їх зрадливості, не слід ні в чому довіряти. Зусилля Самойловича, зазначав автор, залишились даремними. У Москві навесні 1686 р. між Польщею і Росією був укладений Вічний мир на основі Андрусівського перемир'я 1667 р. і разом взаємний союз проти турок і татар.

Костомаров докладно виклав текст цього договору і на основі аналізу його статей дійшов висновку, що він не тільки підводив підсумок багаторічній боротьбі цих двох держав за анексію української території в добу Руїни, але й констатував насильницьке розчленування України. Підсумовуючи розгляд цієї події, історик резюмував: «Зрозуміло, що малоросіяни не могли бути задоволені таким наслідком багаторічної кровавої боротьби, яка виникнула за свободу їхньої батьківщини»²¹.

На думку сучасних дослідників, «після укладення «Вічного миру» український гетьман (І. Самойлович. – Ю. П.) розпочав активну зовнішньополітичну кампанію, метою якої було об'єднання всього Правобережжя з Лівобережною Україною»²².

Прикінцевий XIV розділ третьої частини монографії «Руїна», присвяченої гетьманству Самойловича, а також триптих «Руїна» в цілому Микола Костомаров завершив одним таким ємним абзацом: «Миром, прекратившим войну, возникшую главным образом за Малороссию между Польшею и Московским государством, собственно и заканчивается эпоха «Руины», которую предприняли мы изобразить, пользуясь бывшими в наших руках современными источниками. Затем предлагаем, в виде эпилога, описание низложения гетмана Самойловича. Это событие стоит в связи со всем предшествовавшим, потому что катастрофа, постигшая малороссийского гетмана, главным образом была следствием заявленного им недовольства миром, оставившим народный малороссийский вопрос того времени неразрешенным так, как хотел разрешить его весь народ малороссийский»²³.

«Епилог» М. Костомаров розпочав з опису подій 1686 р., пов'язаних з приготуванням до війни проти кримчаків, з походом влітку 1687 р. І. Самойловича на чолі 50-тисячного українського війська разом із 150-тисячною російською армією під

командуванням князя В. Голіцина на Крим. Історик відобразив перипетії цього невдалого походу, фальсифікацію відповідальності за провал кампанії та перекладення причин її краху на гетьмана. Докладно автор охарактеризував умови, що сприяли усуненню Самойловича від влади, зокрема звинувачення його з боку групи старшин у таємних відносинах із кримськими татарами, а також у користолюбстві, самовладності, пожадливості тощо. «Навіть до духовного стану не виявляв він поваги, – зазначається у студії М. Костомарова з посиланням на джерела, – забуваючи, що сам за походженням був попович»²⁴. Маса народу (посполство), на думку вченого, обурена була проти гетьмана заведенням оранд або відкупів на вино, дьоготь, тютюн, податку на помел з млинів та інше.

У підсумку Костомаров підкреслив, що «все це, однак, були умови, що сприяли усуненню Самойловича; але головною причиною його падіння було охолодження до нього московської влади за неприхильність його до миру з Польщею і до союзу проти Туреччини і Криму»²⁵. Ця думка вченого у варіаціях багаторазово повторювалася ним як одна з основних у відображенні падіння гетьманування Самойловича. Вона разом з думкою про прагнення гетьмана добитися суверенітету і соборності української держави є рефреном у студії та епілозі, що тут розглядаються, а також у монографії «Руїна» в цілому.

В епілозі відображені події стосовно звернення групи старшин до російського уряду з проханням усунути І. Самойловича від влади, реакції щодо цього Москви, арешту влітку 1687 р. гетьмана, його родичів і «благоприятелей» та вибору нового гетьмана, розповідається у подробицях про заслання Самойловича до Тобольська, про страту сина гетьмана Григорія Самойловича й подальшу долю І. Самойловича та його родини. Зокрема, зазначається, що «у 1690 році Івана Самойловича вже не стало»²⁶.

Отож, у Костомаровому тлумаченні І. Самойлович як діяч української історії вирізняється намаганням забезпечити самостійний державний розвиток України як автохтонної країни, що було уособленням прагнень її народу, а у перспективі – нації.

Як виходить з наукового аналізу студії «Гетман Самойлович» та інших, і монографії М. І. Костомарова «Руїна», однією з

основних причин руїни як трагічного явища в історії України був конфлікт між козацькою старшиною і народними масами, який ускладнювався втручанням з боку Речі Посполитої, Туреччини, Кримського ханства та Росії. Крім цього, вчений вважав, що під Руїною у сенсі історичного періоду слід розуміти руйнацію не лише матеріального побуту, а й духовного життя в Україні, що становило новацію у тлумаченні тогочасної доби нашої історії, а отже сприяло кращому її вивченню і зрозумінню.

Особливу увагу М. Костомаров приділив володарям гетьманської булави, зокрема їхнім моральним рисам. Приміром, підступність і брехливість гетьмана І. Брюховецького протиставляється прямоти і відвертості гетьмана Д. Многогрішного і т.д. Почасти такі протиставлення зумовлені манерою викладу, що притаманна вченому. Та визначальними були історичні погляди Костомарова на роль особистості в історії, зокрема щодо конфлікту тієї чи іншої постаті з народними низами та їхніми прагненнями. Такі сюжети не могли не хвилювати уми пересічного читача, не викликати в нього болю за те, що, як показав автор монографії, у період Руїни відбувався суспільний занепад козацької України, а найголовніше – деградація провідних ідей, які, власне, освячували існування козацтва.

Отож, Костомарова «Руїна» виконувала роль подразника, який викликав реакцію української читацької публіки до самоусвідомлення себе як нації (у монографії «Руїна» термін «нація» вживається стосовно українців досить часто, на відміну від польських, російських і деяких українських істориків-сучасників Костомарова, котрі писали про Україну).

Доцільно також зазначити, що в проміжку між виходом у світ монографії «Руїна» (1879) і найближчою до неї за часом монографії «Гетманство Юрія Хмельницького» (1868) відбулися події, котрі не могли не відбитися на змісті першої. Передусім ідеться про Емський акт 1876 р. – розпорядження стосовно повної заборони українського письменства, підписане імператором Олександром II у німецькому містечку Емс 30 (18) травня. Воно, крім всього іншого, призвело до утисків діяльності свідомої української інтелігенції, свавілля цензури щодо праць українознавчої тематики та репресій стосовно

їхніх авторів. Як наслідок, у Костомаровому дослідженні про добу Руїни джереловий аспект дещо переважає філософський. Натомість останній вирізняється концептуальністю. Зокрема, М. Костомаров як провідний дослідник Руїни – феноменальної доби в історії України – не тільки всебічно охарактеризував її, але визначив тогочасну національну ідею українського народу, а не якоїсь окремої партії або суспільного прошарку чи діяча, метою якої було прагнення мати незалежну державу. Це свідчить про унікальний внесок Костомарова у процес формування в українців усвідомлення національної тотожності.

---

¹ Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. – К., 1999; Майборода О. М. Проблема формування нової ідентичності української нації // Етноси України. Альманах. – К., 2000. – Вип. 1; Пінчук Ю. А. Відображення елементів української національної ідеї в науковій творчості М. І. Костомарова // Український історичний журнал. – 2007. – №2; Сміт Е. Національна ідентичність. – К., 1994; Сондерс Д. Микола Костомаров і творення української етнічної ідентичності // Київська старовина. – 2001. – №5.

² Нагорна Л. Національна ідентичність в Україні. – К., 2002.

³ Сондерс Д. Вказ. праця. – С. 31.

⁴ Костомаров Н. И. Руина. Историческая монография 1663–1687 гг. // Собр. соч.: Исторические монографии и исследования. – СПб., 1905. – Кн. 6, т. 15. – С. 207.

⁵ Там же. – С. 214.

⁶ Там же. – С. 218.

⁷ Автобіографія Н. И. Костомарова. – М., 1922. – С. 407.

⁸ Костомаров Н. И. Руина. Историческая монография 1663–1687 гг. // Там же. – С. 227.

⁹ Там же. – С. 231.

¹⁰ Там же. – С. 239.

¹¹ Смолій В. А., Степанков В. С. Особливості зовнішньої політики Гетьманщини // Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. – К., 2006. – Т. 1. – С. 372.

¹² Костомаров Н. И. Руина. Историческая монография 1663–1687 гг. // Там же. – С. 250.

¹³ Там же. – С. 240.

¹⁴ Там же. – С. 241.

¹⁵ Там же. – С. 259.

¹⁶ Там же. – С. 271.

¹⁷ Там же. – С. 312.

¹⁸ Там же. – С. 319.

¹⁹ Там же. – С. 327.

²⁰ Там же. – С. 328.

²¹ Там же. – С. 343.

²² Чухліб Т.В. Міжнародні відносини і дипломатія Українського Гетьманату після завершення Національної революції // Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. – К., 2006. – Т. 1. – С. 394.

²³ Костомаров Н. И. Руина. Историческая монография 1663–1687 гг. // Там же. – С. 350.

²⁴ Там же. – С. 358.

²⁵ Там же. – С. 359.

²⁶ Там же. – С. 366.